دوفصلنامه علمی ـ تخصصی گفتمان وحی
سال پانزدهم/ شماره ۲۵/ بهار و تابستان ۱۴۰۳

Bi-quarterly Journal Specialized Guftman-e Wahy
twelfth, Year 15 ,No 25, Spring & Summer 2024

لذت از دیدگاه آیات قرآن و مقایسهٔ آن با مبانی فایده‌گرایی

□ علی قنبریان *

چکیده

لذت محرّک انسان ها در رفتارهای پسندیده و ناپسندیده است. مکاتب اخلاقی متعددی به بحث از لذات پرداخته‌اند. برخی مکاتب لذت‌گرایی را پذیرفته‌اند. یکی از این مکاتب، فایده‌گرایی (Utilitarianism) است. فایده‌گرایی در اوایل قرن هجدهم توسط جرمی بنتام (Jeremy Bentham) (۱۵فوریه۱۷٤۸ـ٦ژوئن۱۸۳۲) و سپس جان استورات میل (John Stuart Mill) (۲۰مه۱۸۰٦ - ۸مه۱۸۷۳)، مطرح شد و بعدها پیروان بسیاری در بین فلاسفه و اندیشمندان یافت. در کتاب آسمانی قرآن که به عقیدهٔ مسلمانان ضامن سعادت دنیایی و اخروی انسان‌هاست، آیات بسیاری دربارهٔ لذت بیان شده است. این آیات در قالب بحث از معاد، اصلاحات اجتماعی، خوراک و پوشاک، و...، به بحث از لذات و حدود و ثغور آن پرداخته است. از آنجایی که مبانی لذت‌گرایی جرمی بنتام تأثیر بسیاری بر فلاسفه، اندیشمندان، قوانین اجتماعی، و فرهنگ و سبک زندگی مردم داشته است، در این نوشتار بر آیات قرآن عرضه شده و تحلیل و بررسی شده است. موضوع مقالهٔ حاضر، تبیین لذت از دیدگاه جرمی بنتام و مقایسهٔ آن با آیات قرآن می‌باشد. و هدف این نوشتار، بیان شباهت‌ها و اختلافات بین دو دیدگاه (جرمی بنتام و آیات قرآن) است. بعداز بررسی‌های انجام‌شده به این نتیجه رسیدیم که در هر دو دیدگاه بر لذت‌گرایی و جنبهٔ تحریکی آن در انسان‌ها اشاره شده است (لذت‌گرایی روان‌شناختی) اما نقاط اختلافی هم وجود دارد: در آیات قرآن، برخلاف بنتام، بر لذات اخروی و ارجحیت آن بر لذات دنیوی تأکید شده است و دیگر آنکه در قرآن لذت‌گرایی به‌طور مطلق پذیرفته نشده و از خودکنترلی انسان‌ها و زهد (خویشتن‌داری) و

[۱] * دانش‌آموختهٔ پسادکتری دانشگاه تهران / فلسفهٔ اخلاق (Ali.Ghanbarian@alumni.ut.ac.ir)

اعراض از برخی از لذات برای رسیدن به سعادت و لذات اخروی سخن به میان آمده است. شیوهٔ گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای و پردازش اطلاعات به‌صورت توصیفی تحلیلی انتقادی است. تمامی ارجاعات به‌گونهٔ درون‌متنی (ای پی ای و ام ال ای) می‌باشد. در برگردان آیات قرآن به فارسی از ترجمهٔ ناصر مکارم شیرازی استفاده شد.

واژگان کلیدی: لذت، حبّ، آیات قرآن، جرمی بنتام، لذات دنیوی و اخروی.

مقدمه

فلسفهٔ غالب بر ذهنیت بشر امروز، فلسفهٔ مادی و ماتریالیسم است. خوشی‌های انسان معاصر در لذات مادی و حیوانی ـ یعنی شکم و شهوت ـ خلاصه می‌شود. رفاه و آسودگی در دنیای امروز، معنایی جز خوب خوردن و خوب پوشیدن و استفادهٔ هرچه بیشتر از تمتعات و التذاذات جنسی و شهوانی ندارد. بشر امروز گرچه از نظر فکری و عقیدتی ممکن است به دین و اعتقادات مذهبی معتقد باشد، ولی عملاً در صحنهٔ زندگی، یک ماده‌گرای (ماتریالیست) تمام‌عیار است و جز به مادیات نمی‌اندیشد (غرویان، ۱۳۹۱، ص۵۳ـ۵٤).

یکی از نمونه‌های بارز، مشهور، و متأخر مکاتب لذت‌گرا بلکه مهم‌ترین نوع آن، فایده‌گرایی(Utilitarianism) است که بر اصل پایه‌ای و محوری فایده (بیشینه‌سازی خیر) متکی است. بر مبنای اصل فایده(Principle of Utility)، تنها عمل و قاعده‌ای درست و الزامی است که بالاترین میزان فایده(Promotion of good) و سعادت را برای بیشترین افراد جامعه در پی داشته باشد. به نظر بسیاری از اندیشمندان غربی، فلسفهٔ اخلاق فایده‌گرا با جرح و تعدیل‌هایی که همواره برخود دیده است امروزه هم یکی از رایج‌ترین فلسفه‌های اخلاق و یکی از پذیرفتنی‌ترین مبانی‌ای است که بر آن می‌توان اخلاق، حقوق، سیاست، و اقتصاد را بنا نهاد. سامان‌ده و مدوِّن فایده‌گرایی، جرمی بنتام فیلسوف، حقوق‌دان، و اصلاح‌طلب (Reformer) متنفذ انگلیسی است. وی فایده‌گرای عمل‌محور، لذت‌باور، و کل‌گرا بود و بنای فلسفی او که بر طبیعت انسان لذت‌جوی رنج‌گریز بنا شده است، هنوز پابرجاست (گلستانی، ۱۳۸۰، ص۲۳ و ۱۱٦).

مکتب فایده‌گرایی زیرمجموعهٔ مکاتب لذت‌گرا و مهم‌ترین و پرنفوذترین آن‌هاست. با

توجه به اهمیت نظریات جرمی بنتام (مؤسس فایده‌گرایی) در تفسیر از لذت، در این مقاله در ضمن ۳ مبحث به تحلیل، تأیید یا نقد آن از منظر آیات قرآن می‌پردازیم:

مبحث اول: تبیین لذت در قرآن؛

مبحث دوم: مبانی سازگار جرمی بنتام با آیات قرآن؛

مبحث سوم: مبانی ناسازگار جرمی بنتام با آیات قرآن.

۱. تبیین لذت در قرآن

قبل‌از آنکه به عرضه و سنجش مبانی لذت‌گرایی جرمی بنتام با آیات قرآن بپردازیم، شایسته است لذت در آیات قرآن تبیین و بررسی شود.

یکی از اصول اعتقادی ادیان آسمانی، معاد و دنیای پس از مرگ است که بر پایه‌های استوار لذت و الم بنا نهاده شده است. همواره پیامبران و یاران و جانشینان آن‌ها (همچون حواریون و امامان معصوم علیهم‌السلام) از لذت و الم و بیان مصادیق آن در قالب بهشت و جهنم و حدود و تعزیرات، در گرایش افراد جامعه به خداپرستی استفاده می‌کردند. در قرآن کریم نیز به لذت و الم و راهکار انگیزشی آن توجه شده است. دو کلیدواژه‌ای که در قرآن به‌صوررت صریح و غیرصریح (کم‌رنگ)، بر لذت و کشش درونی انسان‌ها اشاره دارد، «لذت» و «حبّ» و مشتقات آن دو است.

۱-۱. بررسی کلیدواژهٔ «لذت»

کلیدواژهٔ لذت در ۳ آیه از قرآن ذکر شده است. هر سه آیه دربارهٔ توصیف نعمت‌های بهشتی می‌باشد:

۱. «**بَيْضاءَ لَذَّةٍ لِلشَّارِبِينَ**» (صافات: ٤٦/٣٧) شرابی سفید و درخشنده، و لذّت‌بخش برای نوشندگان..

۲. «**يُطافُ عَلَيْهِمْ بِصِحافٍ مِنْ ذَهَبٍ وَ أَكْوابٍ وَ فيها ما تَشْتَهيهِ الْأَنْفُسُ وَ تَلَذُّ الْأَعْيُنُ وَ أَنْتُمْ فيها خالِدُون**» (زخرف: ۷۱/٤۳) (این در حالی است که) ظرفهای (غذا) و جامهای طلایی (شراب طهور) را گرداگرد آن‌ها می‌گردانند. و در آن (بهشت) آنچه دلها می‌خواهد و چشمها از آن لذت می‌برد موجود است. و شما همیشه در آن خواهید ماند!

۳. «**مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتي وُعِدَ الْمُتَّقُونَ فيها أَنْهارٌ مِنْ ماءٍ غَيْرِ آسِنٍ وَ أَنْهارٌ مِنْ لَبَنٍ لَمْ يَتَغَيَّرْ طَعْمُهُ وَ أَنْهارٌ مِنْ خَمْرٍ لَذَّةٍ لِلشَّارِبينَ**» (محمد: ۱۵/٤۷) توصیف بهشتی که به پرهیزکاران وعده داده شده، چنین است: در آن نهرهایی از آب صاف و خالص که بدبو نشده، و نهرهایی از شیر که طعم آن دگرگون نگشته، و نهرهایی از شراب (طهور) که مایه لذّت نوشندگان است.

۲-۱. بررسی کلیدواژۀ «حبّ»

تا آنجا که ما بررسی کرده‌ایم و با توجه به کتابها و مقالاتی که در دسترس داشتیم، جرمی بنتام از کلیدواژۀ «حبّ» در آثار خویش استفاده نکرده است. اصلی‌ترین و محوری‌ترین کلیدواژه در نزد بنتام برای پایه‌ریزی نظام اخلاقی خویش، لذت(Pleasure)) و درد(Pain)) بوده است. این دو مفهوم به‌قدری در نزد بنتام اهمیت داشت و در نظام اخلاقی وی تأثیرگذار بود که وی پنج فصل نخست معروف‌ترین کتاب خویش، یعنی «مقدمه‌ای بر اصول اخلاق و قانون‌گذاری»، را به تبیین و بررسی آن‌ها اختصاص داد:

فصل اول: اصل سودمندی: Chapter 1: the Principle of Utility 6-9

فصل دوم: اصل مخالف اصل سودمندی: Chapter 2: Principles opposing the Principle of Utility 10-20

فصل سوم: چهار تحریم یا منابع درد و لذت: Chapter 3: the Four Sanctions or Sources Pain and Pleasure 20-22

فصل چهارم: سنجش لذت و درد: Chapter 4: Measuring Pleasure and Pain 22-23

فصل پنجم: انواع لذت و درد: Chapter 5: The Kinds of Pleasure and Pain 24-(Bentham, 2017, p. 6-29).

حبّ و مشتقات آن در ۸٤ آیه از قرآن ذکر شده است. در این آیات، حبّ در سه معنا به‌کار رفته است:

الف) در بیشتر آیات مذکور به معنای «دوست داشتن» است: «**قُلْ إِنْ كانَ آباؤُكُمْ وَ**

أَبْناؤُكُمْ وَ إِخْوانُكُمْ وَ أَزْواجُكُمْ وَ عَشيرَتُكُمْ وَ أَمْوالٌ اقْتَرَفْتُمُوها وَ تِجارَةٌ تَخْشَوْنَ كَسادَها وَ مَساكِنُ تَرْضَوْنَها أَحَبَّ إِلَيْكُمْ مِنَ اللَّهِ وَ رَسُولِهِ وَ جِهادٍ في سَبيلِهِ فَتَرَبَّصُوا حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ وَ اللَّهُ لا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفاسِقينَ» (توبه: ۲٤/۹)

بگو: «اگر پدران و فرزندان و برادران و همسران و طایفهٔ شما، و اموالی که به‌دست آورده‌اید، و تجارتی که از کسادشدنش می‌ترسید، و خانه‌هایی که به آن علاقه دارید، در نظرتان از خداوند و پیامبرش و جهاد در راهش محبوب‌تر است، در انتظار باشید که خداوند عذابش را بر شما نازل کند و خداوند جمعیّت نافرمانبردار را هدایت نمی‌کند!

ب) در تعداد کمی از آیات به معنای «دانه» است: «**مَثَلُ الَّذينَ يُنْفِقُونَ أَمْوالَهُمْ في سَبيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنابِلَ في كُلِّ سُنْبُلَةٍ مِائَةُ حَبَّةٍ**» (بقره: ۲٦۱/۲) کسانی که اموال خود را در راه خدا انفاق می‌کنند، همانند بذری هستند که هفت خوشه برویاند که در هر خوشه، یکصد دانه باشد.

پ) در برخی از آیات محدود دیگر به معنای «ترجیح دادن» چیزی بر چیز دیگر است: «**يا أَيُّهَا الَّذينَ آمَنُوا لا تَتَّخِذُوا آباءَكُمْ وَ إِخْوانَكُمْ أَوْلِياءَ إِنِ اسْتَحَبُّوا الْكُفْرَ عَلَى الْإيمانِ**» (توبه: ۲۳/۹) ای کسانی که ایمان آورده‌اید! هرگاه پدران و برادران شما، کفر را بر ایمان ترجیح دهند، آن‌ها را ولیّ (و یار و یاور و تکیه‌گاه) خود قرار ندهید!

۳-۱. بررسی کلیدواژهٔ «زین»

قرآن دربارهٔ لذت‌های دنیوی، کلمهٔ «لذت» را به‌کار نبرده و در اکثر موارد از کلمهٔ «زینت» استفاده کرده است (زهرا عباسی‌پور، ۱۳۹٦، ص۹۲). کلیدواژهٔ «زین» و مشتقات آن در ٤۳ آیهٔ قرآن به‌کار رفته است؛ برای نمونه:

الف) «**إِنَّا جَعَلْنا ما عَلَى الْأَرْضِ زينَةً لَها لِنَبْلُوَهُمْ أَيُّهُمْ أَحْسَنُ عَمَلاً**» (کهف: ۷/۱۸) ما آنچه را روی زمین است زینت آن قرار دادیم، تا آنها را بیازماییم که کدامینشان بهتر عمل می‌کنند!

ب) «**مَنْ كانَ يُريدُ الْحَياةَ الدُّنْيا وَ زينَتَها نُوَفِّ إِلَيْهِمْ أَعْمالَهُمْ فيها**» (هود: ۱۵/۱۱) کسانی

که زندگی دنیا و زینت آن را بخواهند، (نتیجهٔ) اعمالشان را در همین دنیا به‌طور کامل به آن‌ها می‌دهیم.

معیارهای ادبیات تحقیقاتی

۱. در این نوشتار از ۳ منبع بسیار بهره گرفته شد:

منبع اول:

منبع اول کتاب جرمی بنتام است:

Bentham, Jeremy, 2017, An Introduction to the Principles of Morals .and Legislation, Jonathan Bennett

عنوان کتاب به فارسی، «مقدمه‌ای بر اصول اخلاق و قانون‌گذاری» است. این کتاب، از مهم‌ترین و مشهورترین آثار دربارهٔ فایده‌گرایی بوده و دربردارندهٔ مهم‌ترین گزاره‌های فایده‌گرایی بنتام و شامل نظریهٔ وی در خصوص مجازات است. این کتاب به‌دست جان استوارت میل (John Stuart Mill/ 1806ـ۱۸۷۳م) جوان ویرایش شد و در سال ۱۷۸۰ چاپ شد (سوزان لی اندرسن، فلسفهٔ جان استیوارت میل، ص۵۳). دارای متنی کلاسیک برای مطالعهٔ فلسفهٔ سیاسی و حقوق مدرن و شامل اولین مطالب و بیانیه‌های منسجم و عظیم مربوط به مبانی فلسفهٔ «فایده‌گرایی» است. نگارش و تدوین کتاب هشت سال زمان برده است:

«این اثر اولین‌بار در سال ۱۷۸۰ منتشر شد... در طول هشت‌سال من محتوای چندین پژوهش را که به شاخه‌های مختلف قانون‌گذاری مربوط می‌شدند فراهم کردم.»
(Jeremy Bentham, An Introduction to the Principles of Morals and (Legislation, Preface, p. 1

منبع دوم:

میل، جان استوارت، ۱۳۹۷، فایده‌گرایی، مترجم: مرتضی مردیها، تهران: نشر نی، چ هفتم.

این کتاب، اثر مهم‌ترین و مشهورترین شاگرد جرمی بنتام، یعنی جان استوارت میل است. در این کتاب، مبانی لذت‌گرایی جرمی بنتام تبیین و تفسیر شده است و از اشکالات بر

لذت‌گرایی پاسخ داده شده است. میل، پیرو متعصب بنتام نبوده بلکه در برخی از مبانی، از بنتام جدا شده است. برای مثال، میل علاوه بر عنصر کمیت، کیفیت را نیز در سنجش لذات لحاظ کرد. کتاب فایده‌گرایی در فهم درست و عمیق نظریات بنتام، مؤثر است.

منبع سوم:

مصباح یزدی، محمدتقی، ۱۳۸۷، نقد و بررسی مکاتب اخلاقی، محقق: احمدحسین شریفی، قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، چ دوم.

کتاب فوق، به بررسی و نقد مکاتب مهم اخلاقی، از جمله فایده‌گرایی پرداخته است. گرچه به‌صورت مستقیم از این کتاب، در نوشتار حاضر استفاده نشد و به آن استناد داده نشد اما مطالعهٔ کتاب مذکور در فهم لذت‌گرایی جرمی بنتام و اشکالات وارد بر آن حائز اهمیت است.

۲. فروعات بسیار مهمی بر لذت‌گرایی متفرع شده و در کتاب‌های فلسفه اخلاق، همچون کتاب «مسائل اخلاقی» مایکل پالمر، از آن بحث شده است. همچون مباحث:

الف) حق حیات و سقط جنین؛

ب) حق حیات و به‌کشی / مرگ آسان و آرام / قتل ترحمی؛

پ) حق حیات و حقوق حیوانات؛

ت) مجازات و اعدام.

درباره سودگرایی بنتام، پژوهش‌هایی در قالب کتاب، پایان‌نامه، و مقاله انجام شده است. با توجه به اهمیت بحث از لذت و تأثیری که بنتام بر جامعه، حکومت، و فیلسوفان بعداز خود گذاشت، بایسته است که اندیشه‌های وی کنکاش و مورد مداقه، تحلیل، و نقد بیشتر قرار گیرد. بررسی بحث لذت و الم در تمامی آیات قرآن و تحلیل و نقد آراء بنتام با آیات قرآن تاکنون صورت نگرفته است. البته به‌صورت جسته‌گریخته برخی از آیات قرآنی که دربارهٔ لذت است، مورد مداقه قرار گرفته است؛ همچون کتاب «فلسفهٔ اخلاق»، که در آن آیت‌اللّه مصباح یزدی به‌مناسبت و در خلال مباحث، برخی از آیات قرآن را مطرح و تفسیر کرده است.

۳. در این پژوهش، کمیت و کیفیت لذت و لذات مجاز و سودمند از منظر آیات قرآنی شناسایی شده است. پس، از نتایج و دستاوردهای این تحقیق معلمان و مربیان و اساتید اخلاق

و به‌طور کلی هرکسی که به‌صورت عملی یا نظری به امر تعلیم و تربیت می‌پردازد، می‌تواند استفاده کند. وقتی لذات مفید و مناسب با نفس انسانی و قوای آن کشف و تبیین شوند (مانند لذت قرب الهی)، اشخاص برای رسیدن به آن‌ها تلاش می‌کنند و نیات، خواطر نفسانی، و علایق خویش را براساس آن تصحیح می‌کنند.

۲. مبانی سازگار جرمی بنتام با آیات قرآن

در این قسمت مبانی سازگار جرمی بنتام با آیات قرآن در ۳ مبحث مطرح می‌شود.

۲-۱. لذت گرایی روان‌شناسی در قرآن

جرمی بنتام و همچنین شاگرد معروف وی، جان استوارت میل، لذت‌گرایی روان‌شناسی را پذیرفته و براساس آن لذت‌گرایی اخلاقی را اثبات می‌کنند. کتاب بنتام «مقدمه‌ای بر اصول اخلاق و قانون‌گذاری» با این عبارات بسیار مشهور وی شروع شده است:

طبیعت، بشر را تحت حاکمیت دو ارباب فرمانروا(Sovereign masters))، یعنی درد و لذت قرار داده است. فقط آن دو به ما می‌گوید چه باید بکنیم و همچنین تعیین می‌کنند چه کاری خواهیم کرد. از یک‌سو معیار درستی و نادرستی و از سوی دیگر سلسلهٔ علل و معلول‌ها به آن‌ها وابسته است. آن‌ها در هر کاری که انجام می‌دهیم، در هر سخنی که می‌گوییم و به هرچه که می‌اندیشیم، بر ما حکومت می‌کنند. هر نوع تلاش برای فرار از تسلط آن‌ها فقط به آشکار شدن و تأیید بیشتر آن‌ها منجر خواهد شد. هرچند، در سخن ممکن است کسی وانمود کند که امپراتوری آن‌ها را ترک می‌کند اما در واقعیت امر، او برای همیشه نسبت به لذت و الم، منفعِل باقی خواهد ماند. اصل سودمندی این استیلا را به رسمیت می‌شناسد و آن را شالودهٔ نظامی فرض می‌کند که هدف آن تحکیم تاروپود سعادت به‌وسیلهٔ عقل و قانون است. نظام‌هایی که سعی می‌کنند آن را زیر سؤال ببرند، الفاظ را به‌جای معنا، هوس را به‌جای عقل Reason)) و تاریکی را به‌جای نور عرضه می‌کنند (بنتام، ۱٤۰۱، ص٦۲).

همان‌طور که ملاحظه می‌شود، در عبارات فوق، بنیان لذت‌گرایی اخلاقی بر لذت‌گرایی روان‌شناسی است. البته بنابر اشکال دیوید هیوم در این سخن بنتام، «مغالطهٔ باید از هست»

صورت گرفته است (Hume, 1984, p.521 به نقل از: مصباح، ۱۳۹۸، ص۵۹). در منظومهٔ فکری قرآن مورد اول (لذت‌گرایی روان‌شناسی) پذیرفته شده است اما مورد دوم (لذت‌گرایی اخلاقی) نفی شده است. نفی لذت‌گرایی اخلاقی و اثبات لزوم خویشتن‌داری و منع از برخی لذات، در قسمت مبانی ناسازگار جرمی بنتام با آیات قرآن مفصل ذکر شده است. از دیدگاه آیات قرآن، لذّت‌گرایی به معنای روان‌شناختی آن قابل قبول است؛ یعنی اسلام می‌پذیرد که انسان همواره به‌دنبال لذت است و تا در کاری لذتی احساس نکند، به‌دنبال انجام آن نمی‌رود. حتی می‌توان ادعا کرد که آیات قرآن تأییدکنندهٔ لذت‌گرایی انگیزشی (مهم‌ترین صورت لذت گرایی روان‌شناسی) است که بر پایهٔ آن فقط لذت و درد برانگیزانندهٔ ما به انجام عمل‌اند. اسلام لذّات حقیقی را به انسان‌ها معرفی می‌کند و سعادت واقعی انسان را در تأمین و کسب آن لذّات می‌داند. از نظر قرآن کریم علاقه به مال و دارایی‌های دنیا در انسان‌ها وجود دارد و طبیعی است:

نمونهٔ اول: «**وَ لكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَ الْيَوْمِ الآخِرِ وَ الْمَلائِكَةِ وَ الْكِتابِ وَ النَّبِيِّينَ وَ آتَى الْمالَ عَلى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبى وَ الْيَتامى**» (بقره: ۱۷۷/۲) نیکی (و نیکوکار) کسی است که به خدا، و روز رستاخیز، و فرشتگان، و کتاب (آسمانی)، و پیامبران، ایمان آورده و مال (خود) را، با همهٔ علاقه‌ای که به آن دارد، به خویشاوندان و یتیمان انفاق می‌کند.

نمونهٔ دوم: «**زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَواتِ مِنَ النِّساءِ وَ الْبَنينَ وَ الْقَناطيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَ الْفِضَّةِ وَ الْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَ الْأَنْعامِ وَ الْحَرْثِ**» (آل‌عمران: ۱٤/۳) محبّت امور مادی، از زنان و فرزندان و اموال هنگفت از طلا و نقره و اسب‌های ممتاز و چهارپایان و زراعت، در نظر مردم جلوه داده شده است (ناصر مکارم شیرازی، ترجمهٔ قرآن). از این آیه چنین استنباط می‌شود که محبت و علاقهٔ به اموال و مادیات از گرایشات فطری انسان‌هاست (لذت‌گرایی و سودگرایی روان‌شناختی).

نمونهٔ سوم: «**لَنْ تَنالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ**» (آل‌عمران: ۹۲/۳) هرگز به (حقیقت) نیکوکاری نمی‌رسید مگر اینکه از آنچه دوست می‌دارید، (در راه خدا) انفاق کنید.

علامه طباطبایی در تأید لذت‌گرایی روان‌شناسی با استشهاد بر آیات قرآن گوید: روان‌شناسی نظریه‌ای است که بر حسب آن مردم در زندگی خود واقعاً به‌دنبال لذت هستند.

مطابق این نظریه تمام فعالیت‌ها، متوجه کسب لذت و اجتناب از الم است. اینکه هر انسانی خود و کمالات خود را دوست دارد و در پی به‌دست آوردن منافع خویش است، امری وجدانی است که برخی نصوص دینی آن را تأیید می‌کنند. در تفسیر آیهٔ «**وَإِنَّهُ لِحُبِّ الْخَيْرِ لَشَدِيدٌ**» [ترجمه: و راستی او سخت شیفتهٔ مال است. عادیات: ۸/۱۰۰] آمده است: بعید نیست مراد از «خیر» در آیه تنها مال نباشد و آیه درصدد باشد که بگوید حب خیر برای هر انسانی امری فطری است و فرد هرگاه زینت و مال دنیا را خیر خود بپندارد، قهراً مجذوب آن می شود (طباطبایی، ۱٤۱۷ق، ج۲۰، ص۳٤۷).

۲-۲. توجه به لذات اجتماعی (خدمت‌رسانی به جامعه) در آیات قرآن

مزیت و برتری نظام اخلاقی سودگرایی بر لذت‌گراهای پیشین، این است که، فقط به بُعد فردی اشخاص و لذات فردی توجه نشده است بلکه لذات اجتماعی اجتماع و قوانین و در رأس آن، دولت‌ها و مجالس قانون‌گذاری نیز مدنظر هستند. در واقع ارتقاء لذت در جامعه یا به بیان دیگر، سودرسانی به جامعه مورد تأکید بنتام است. این شاخصه یکی از نقاط قوت مکتب بنتام با لذت‌گرایی اپیکور و آریستیپوس است.

در مکتب اپیکور، «خودخواهی» و«خودگرایی» محور اخلاق قرار گرفته و اخلاق در لذت شخصی خلاصه شده است که به‌دنبال آن دردی نباشد، ولی از خدمات اجتماعی و انسان‌دوستانه که مایهٔ دست‌گیری، افتادگان و بیچارگان است چیزی به چشم نمی‌خورد؛ درحالی‌که بخشی از اخلاق مربوط به دیگران است، کارهایی که مایهٔ لذت و شادی دیگران می‌شود. در برخی از آیات قرآن به دیگرگرایی و فایده‌گرایی و سودرسانی به جامعه توصیه شده است:

نمونهٔ اول: «**وَ بِالْوالِدَيْنِ إِحْساناً وَ بِذِي الْقُرْبى وَ الْيَتامى وَ الْمَساكِينِ وَ الْجارِ ذِي الْقُرْبى وَ الْجارِ الْجُنُبِ وَ الصَّاحِبِ بِالْجَنْبِ وَ ابْنِ السَّبِيلِ وَ ما مَلَكَتْ أَيْمانُكُمْ**» (نساء: ۳٦/٤) و به پدر و مادر، نیکی کنید همچنین به خویشاوندان و یتیمان و مسکینان، و همسایهٔ نزدیک، و همسایهٔ دور، و دوست و همنشین، و واماندگان در سفر، و بردگانی که مالک آن‌ها هستید.

نمونهٔ دوم: «**وَ أَنْفِقُوا في سَبيلِ اللَّهِ وَ لا تُلْقُوا بِأَيْديكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ وَ أَحْسِنُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنينَ**» (بقره: ۱۹۵/۲) و در راهِ خدا، انفاق کنید! و (با ترك انفاق،) خود را به دست خود، به هلاکت نیفکنید! و نیکی کنید! که خداوند، نیکوکاران را دوست می‌دارد.

نمونهٔ سوم: «**مَثَلُ الَّذينَ يُنْفِقُونَ أَمْوالَهُمْ في سَبيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنابِلَ في كُلِّ سُنْبُلَةٍ مِائَةُ حَبَّةٍ**» (بقره: ۲۶۱/۲) کسانی که اموال خود را در راه خدا انفاق می‌کنند، همانند بذری هستند که هفت خوشه برویاند که در هر خوشه، یکصد دانه باشد.

بخشش اموال در راه خدا «**سَبيلِ اللَّهِ**»، قطعاً با خوشی و شادمانی و پیشرفت جوامع همسو و سازگار است. خداوند متعال با وعدهٔ چندبرابر کردن مالِ بخشیده‌شده، تحریک به بخشش اموال و کمک کردن به اقشار آسیب‌پذیر جامعه می‌کند. ازدیاد اموال با بخشش، ممکن است در دنیا یا آخرت باشد. طبیعتاً برخی از مکاتب اخلاقی که نسبت به دین و گزاره‌های آن و لذایذ اخروی بی‌توجه و غافل هستند، از برکات سازندهٔ چنین گزاره‌هایی محروم هستند.

نمونهٔ چهارم: «**وَ اللَّهُ لا يُحِبُّ الظَّالِمينَ**» (آل‌عمران: ۱۴۰/۳) و خدا ظالمان را دوست نمی‌دارد. ظلم از مفاهیم و رذایل اخلاقی است که دوطرف دارد: ظالم و مظلوم. از نمونه‌های روشن و فراوان آن، ظلم و ستم به هم‌نوعان و دیگر افراد جامعه است. بنابراین، کم شدن ظلم در جوامع، بدبختی و رنج و سیه‌روزی را کاهش می‌دهد و این، خدمت بزرگی به اجتماع است.

همچنین بسیاری از آیات قرآن تأکید بر دیگرگرایی و خدمت به جامعه دارند؛ مانند آیهٔ ۲۶۱ سورهٔ بقره و آیات ۱۳۴ و ۱۴۸ سورهٔ آل‌عمران و آیات ۳۶ و ۱۴۸ سورهٔ نساء و آیات ۱۳ و ۴۲ و ۶۴ و ۸۷ و ۹۳ سورهٔ مائده و آیهٔ ۱۴۱ سورهٔ انعام و آیات ۳۱ و ۵۵ سورهٔ اعراف و آیهٔ ۵۸ سورهٔ انفال و آیات ۲۸ و ۷۷ سورهٔ قصص و آیهٔ ۴۰ سورهٔ شوری و آیهٔ ۹ سورهٔ حجرات و آیهٔ ۹ سورهٔ حشر و آیهٔ ۸ سورهٔ ممتحنه و آیهٔ ۸ سورهٔ انسان.

۳-۲. تقدم مصلحت عمومی بر منفعت شخصی

بنتام مکتب اخلاقی خود را بر پایهٔ اصل سودمندی بنا کرده است و در تبیین آن گوید:

«**زمانی می‌توان گفت که عملی با اصل سودمندی مطابقت دارد، که گرایش آن عمل**

برای افزایش شادی جامعه بیشتر از گرایش به سمت کاهش آن باشد. همین نکته، در اقدامات دولت نیز صادق است.» (Bentham, 2017, p. 7)

همان‌طور که ملاحظه می‌شود، آنچه که در سودگرایی برای بنتام مهم است، افزایش شادی جامعه است نه فرد. به دیگر بیان، در تعارض مصلحت عمومی بر منفعت شخصی، بنتام مصلحت عمومی را مقدم می‌کند. به همین علت است که جان رالز (John Rawls) (۱۹۲۱-۲۰۰۲) فایده‌گرایی را با حقوق و آزادی‌های اساسی و غیرقابل نقض افراد ناسازگار می‌داند (پیک‌حرفه، ۱۳۹٤، ص۱۰۰).

از نظر آیات قرآن، در مواجهۀ با لذات، لازم است مصلحت عمومی بر منفعت شخصی مقدم شود. در قرآن از گروهی با نام مترفان نام برده شده است که مصلحت عمومی را فراموش کرده‌اند. مترفان به بیهودگی وقت می‌گذرانند، از حال تهیدستان بی‌اطلاع‌اند، و از درد آنان بی‌خبر. در چند جای قرآن، این‌گونه شادی که از مال و ثروت زیاد و مسؤولیت‌ناشناسی دست می دهد، نکوهش شده است (قصص: ۲۸ /۷٦-۷۷؛ مؤمن "غافر": ۷۵/٤۰؛ شوری: ٤۸/٤۲؛ ذاریات: ۱۰/۵۱ـ۱۱؛ حدید: ۲۳/۵۷).

در آیاتی از قرآن، به لزوم پاسداشت مصلحت عمومی اشاره شده است. به برخی اشاره می‌شود:

الف) «**لَنْ تَنالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ**» (آل‌عمران: ۹۲/۳) هرگز به (حقیقت) نیکوکاری نمی‌رسید مگر اینکه از آنچه دوست می‌دارید، (در راه خدا) انفاق کنید.

ب) «**وَ أَنْفِقُوا في سَبيلِ اللَّهِ... وَ أَحْسِنُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنينَ**» (بقره: ۱۹۵/۲) و در راهِ خدا، انفاق کنید... و نیکی کنید! خداوند، نیکوکاران را دوست می‌دارد.

۳. مبانی ناسازگار جرمی بنتام با آیات قرآن

در این قسمت مبانی ناسازگار جرمی بنتام با آیات قرآن در ٤ مبحث مطرح می‌شود.

۳-۱. پذیرش تمامی لذات از سوی بنتام

بنتام در فصل پنجم کتاب «مقدمه‌ای بر اصول اخلاق و قانون‌گذاری»، لذات را بررسی و

دسته‌بندی کرده اما از هیچ‌کدام نهی نکرده است. نهایت مطلبی که بنابر اصل سودمندی از فرمول لذت‌سنج بنتام می‌توان استفاده کرد، این است که لذات فروتر قربانی لذات برتر شده و کنار گذاشته شوند:

«ارزش ذاتی یک لذت یا درد برای شخص بنفسه به این ترتیب بیشتر یا کمتر خواهد شد: شدت آن(Intensity)؛ مدت آن(Duration)؛ قطعیت یا عدم قطعیت آن (Certainty or uncertainty)؛ نزدیک یا دور بودن آن (Nearness or remoteness)» (Bentham, 2017,p 22).

در سودگرایی هیچ لذتی نفی و طرد نشده است؛ حتی لذاتی که شهودات اخلاقی انسان‌ها یا دیگر مکاتب اخلاقی آن‌ها را ناپسند دانسته، اگر موجب شادکامی و سود شود، شایسته بلکه بایسته دانسته شده است.

نقد و بررسی

اِعمال غرایز حیوانی بدون حدومرز، با مشکلاتی فراوان روبه‌رو می‌گردد و نظام زندگی از هم می‌گسلد. مسلماً باید لذت‌های مادی در قالب قوانین الهی یا مردمی محدود شود، تا تزاحمی پیش نیاید و انسان به‌خاطر حفظ نظم و آرامش در جامعه، از بسیاری لذت‌های نامشروع و کشش‌های حرام چشم بپوشد (محسن غرویان، فلسفهٔ اخلاق از دیدگاه اسلام، ص٤٥ـ٤٦). این در حالی است که، در ادیان آسمانی مانند اسلام و در میان برخی از مکاتب فکری، مانند رواقیون، اپیکور، کلبیون، بین لذات جرح و تعدیل شده و از برخی لذات نهی کرده‌اند. در اسلام با عنوان محرمات، از برخی لذات مانند خوردن مال یتیم نهی شدید شده و با عنوان مکروهات، از برخی از لذات مانند پرخوری، نهی خفیف شده است. در واقع لذت و الم به‌طور کلی، به دو قسم مادی و معنوی تقسیم می‌شوند و چون قوام شخصیت حقیقی انسان به روح اوست، از دیدگاه اسلام، لذت اصیل، پایدار، و حقیقی، لذت روحی است. از این‌رو، در تزاحم لذّات مادی با لذات معنوی، باید لذات مادی را فدای لذّات روحی و معنوی کرد. (غرویان، ۱۳۹۱، ص١٣٤).

در برخی از آیات بر زیان‌رسانی نامحسوس برخی از لذات تصریح شده است: «**عَسى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئاً وَ هُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَ عَسى أَنْ تُحِبُّوا شَيْئاً وَ هُوَ شَرٌّ لَكُمْ**» (بقره: ۲۱۶/۲) چه‌بسا چیزی را خوش نداشته باشید، حال آن که خیرِ شما در آن است یا چیزی را دوست داشته باشید، حال آنکه شرِّ شما در آن است. قرآن کریم نمونه‌هایی از انحطاط اقوام در زمینهٔ مسائل فرهنگی و اخلاقی و مسائل اقتصادی و سیاسی جامعه به‌دست می‌دهد که هریک با تأکید بر اصالت لذت زوال تمدن خویش را رقم زدند؛ مثلاً در قرآن از قوم لوط به‌عنوان مردمی مترف و خوش‌گذارن که به لذات و شهوات دنیا سرگرم بودند، یاد می‌شود: سورهٔ انعام آیهٔ ۸٦ و سورهٔ اعراف آیهٔ ۸۰ و سورهٔ هود آیات ۷۰ و ۷٤ و ۷۷ و ۸۲ و ۸۹ و سورهٔ حجر آیات ۵۷ـ۵۸ و سورهٔ انبیا آیات ۷۱ـ۷٤ و سورهٔ حج آیهٔ ٤۳ و سورهٔ نمل آیات ۵٤ـ۵٦ و سورهٔ عنکبوت آیات ۲٦ و ۲۸ و ۳۲ و ۳۳ و سورهٔ صافات آیهٔ ۱۳۲ و سورهٔ ص آیهٔ ۱۳ و سورهٔ ق آیهٔ ۱۲ و سورهٔ قمر آیات ۳۲ـ۳٤ و سورهٔ تحریم آیهٔ ۱۰.

در روایتی از علی× نیز بر لذت غیرحرام تأکید شده است: «**وَ لَيْسَ لِلْعَاقِلِ أَنْ يَكُونَ شَاخِصاً إِلَّا فِي ثَلَاثٍ مَرَمَّةٍ لِمَعَاشٍ أَوْ خُطْوَةٍ فِي مَعَادٍ أَوْ لَذَّةٍ فِي غَيْرِ مُحَرَّمٍ**» (نهج‌البلاغه، کلمات قصار ۳۹۰) عاقل جز در سه امر سفر نمی‌کند: برای اصلاح معیشت؛ گام نهادن در امر معاد؛ لذت در غیرحرام.

۱-۱-۳. نقض قواعد اخلاقی سنتی و حس اخلاقی (شهود اخلاقی انسان‌ها)

بنتام در کتاب «مقدمه‌ای بر اصول اخلاق و قانونگذاری» از حس اخلاقی با عنوان «اصل ترحم و تنفر» نام برده و آن را مخالف لذت‌گرایی معرفی می‌کند. وی در سرتاسر کتاب مذکور به‌صورت مطلق، تأکید بر افزایش سود و خوشبختی و کاهش ناراحتی و ضرر دارد بی‌آنکه قیدی آورده و حکم کلی خویش را محدود کند. این به معنای آن است که هرکاری برای ارتقاء سود جایز است اگرچه برخلاف وجدان و آداب و رسوم شکل‌گرفتهٔ جوامع باشد:

> «منظور از سودمندی ویژگی خاصی در هر شیئی است که به‌موجب آن گرایش به تولید فایده، منفعت، لذت، خیر یا سعادت دارد... که از رسیدن آزار، درد، شر، و ناراحتی برای طرفی که مصلحت او در نظر است، جلوگیری کند. اگر آن طرف جامعه

به‌صورت عام باشد، سعادت جامعه و اگر فرد خاصی باشد، سعادت آن فرد خواهد بود(**Bentham, 2017, p6** ..)

تمثیل:

اگر یک جراح مغز که به فایده‌گرایی قائل است و یک گدای غیرمتخصص و غیرمتفکر بر قایقی که در حال غرق شدن است و فقط یک نفرشان را می‌تواند حمل کند سوار باشند آن وقت جراح می‌تواند عقیده داشته باشد که مجاز است تا گدا را به آب بیاندازد. در اینجا جراح قاتل با نجات دادن زندگی خود و مهارت‌های پزشکی‌اش شادکامی و سعادت بیشتری برای اکثر مردم به بار خواهد آورد تا گدایی که معلوم نیست چه وقت می‌تواند مفید واقع شود (گلستانی، ۱۳۸۰، ص۱۶ـ۱۸).

نقد و بررسی

حس و وجدان اخلاقی در وجود همهٔ انسان‌ها است و جزء فطریات است؛ اگرچه شدت و ضعف دارد. در متون دینی این حس تأیید شده است و یکی از راهها و طرق شناخت درست از نادرست است. از دیدگاه اسلام، قواعد و بنیان‌های اساسی اخلاق ریشه در فطرت آدمی دارد: «اِنّا هَدَینـهُ السَّبیلَ اِمّا شاکِرًا واِمّا کَفوراً» (انسان: ۳/۷۶) خدا راه نجات را به انسان نشان داده است و این اوست که باید تصمیم بگیرد که آن را دنبال کند یا گمراه شود. برخی از اعمال اگرچه سبب بیشترین شادکامی شوند، با وجدان و حس اخلاقی انسان‌ها که فطری است، سازگاری ندارد.

۲-۳. نادیده گرفتن لذات اخروی

لذت و الم بر دو قسم است: مادی و معنوی. برخی از مکاتب، لذت را فقط در مسائل مادی می‌بینند و براساس جهان‌بینی و فلسفهٔ خود، فراتر از لذایذ مادی، به لذت دیگری قائل نیستند. اینان سعادت را نیز جز به معنای برخورداری هرچه بیشتر از لذایذ مادی و دور بودن از آلام مادی نمی‌دانند. اما برخی از مکاتب مانند ادیان آسمانی، لذت و الم را تنها مادی نمی‌دانند و علاوه بر دنیا، به جهان پس از مرگ نیز معتقدند و لذات و آلام اخروی را نیز ملاحظه می‌کنند. از این رو در تعریف سعادت، تنها به برخورداری از لذات مادی توجه ندارند بلکه اصالت را

به لذات معنوی می‌دهند و برای لذات مادی تا آنجا که مانع برخورداری از لذات ارزشمندتر معنوی نباشد، ارزش و اعتبار قائل‌اند (غرویان، ۱۳۹۱، ص۷۳ـ۷٤).

بنتام، لذات و مصلحت اخروی را به هیچ‌وجه مطرح نکرده است و مردم را به‌سوی آن سوق نداده است و نظریهٔ خویش را محصور در دنیا و لذات آن تفسیر کرده است. در واقع وی نگاه خویش را محدود به مردم جامعه، نهادهای دولتی و قانون‌گذاری، و مبحث مجازات کرده است حال آنکه لذات اخروی، عمیق‌تر، پایدارتر، و شریف‌تر از لذات مادی و زودگذر دنیا هستند:.

> زمانی می‌توان گفت که عملی با اصل سودمندی مطابقت دارد، که گرایش آن عمل برای افزایش شادی جامعه بیشتر از گرایش به سمت کاهش آن باشد. همین نکته، در اقدامات دولت نیز صادق است که صرفاً نوعی از عمل است که به‌دست فرد یا افراد خاص انجام می‌شود. **(Bentham, 2017, p7** .)

در فراز فوق، بنتام در حال تبیین اصل سودمندی است و همان‌طور که ملاحظه می‌شود، گفتارش محدود به جامعه و زندگی دنیایی است. بنتام نگاهی مثبت و خوش‌بین به دین و متدینان نداشته و با نسبت دادن زهد و ریاضت به دینداران، برخی از اعمال آن‌ها را مغایر با اصل سودمندی و لذت‌گرایی دانسته است. بنتام پا را از این هم فراتر گذارده است و در فصل دوم از کتاب «مقدمه‌ای بر اصول اخلاق و قانون‌گذاری» با عبارت «ترسی ناشی از توهم خرافی»، گزاره‌های صریح کتاب‌های آسمانی را رد کرده است؛ درحالی‌که بحث از معاد و حسابرسی روز جزا، از آموزه‌های مشترک تمام ادیان آسمانی است. در حقیقت این دیدگاه به‌دلیل قرار گرفتن بر مبنای نظامی مادی‌گرایانه، از بخش اصلی حیات آدمی که زندگی جاویدان اخروی است، غفلت کرده؛ غفلتی که موجب شده تا در محاسبهٔ از لذایذ، به این نوع لذات که از جهت خلوص، دوام، و کیفیت قابل مقایسه با لذات دنیوی نیست، بی‌اعتنایی شود.

نقد و بررسی

این مشکل به‌دلیل نقص جهان‌بینی تقریرکنندگان این دیدگاه است. کسی که حیات انسانی را محدود به همین زندگی دنیوی بداند، نمی‌تواند لذتی جز لذایذ دنیوی را، آن هم در مراتب خاصی از آن، درک کند. بخشی از لذایذ دنیوی را لذت‌های معنوی در برگرفته که نگرش

مادی‌گرایی، از تجربه و مقایسهٔ آن با لذات مادی ناتوان است (احمد دبیری، فلسفهٔ اخلاق با رویکرد تربیتی، ص۹۲). انسان باید به‌دنبال لذّتی برود که از نظر شدت و کیفیت و نیز از نظر مدّت، بالاترین حدّ را داراست. جایگاه تحقق این لذت پایدار و اصیل نیز ظرف دنیا نیست، بلکه جهان آخرت است. از این‌رو، انسان باید در مقایسهٔ لذات دنیا با لذّات آخرت، دومی را برگزیند و آن‌جا که دنیا و آخرت در تزاحم با یکدیگر قرار می‌گیرند، لذات مادی و دنیوی را فدای لذات معنوی و اخروی نماید.

در آیات بسیاری از قرآن بر لذات اخروی و برتری آن بر لذات دنیوی تأکید شده است. بنابراین برای رسیدن به لذت‌های اخروی که شدیدتر و ابدی هستند، لازم است از برخی لذات دنیوی چشم‌پوشی کنیم:

نمونهٔ اول: «قُلْ أَ أُنَبِّئُكُمْ بِخَيْرٍ مِنْ ذلِكُمْ لِلَّذينَ اتَّقَوْا عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتٌ تَجْري مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهارُ خالِدينَ فيها وَ أَزْواجٌ مُطَهَّرَةٌ وَ رِضْوانٌ مِنَ اللَّهِ» (آل‌عمران: ۱۵/۳) بگو: «آیا شما را از چیزی آگاه کنم که از این (سرمایه‌های مادی)، بهتر است؟» برای کسانی که پرهیزکاری پیشه کرده‌اند، (و از این سرمایه‌ها، در راه مشروع و حق و عدالت، استفاده می‌کنند،) در نزد پروردگارشان (در جهان دیگر)، باغ‌هایی است که نهرها از پایِ درختانش می‌گذرد؛ همیشه در آن خواهند بود؛ و همسرانی پاکیزه، و خشنودی خداوند (نصیب آنهاست).

نمونهٔ دوم: «ذلِكَ مَتاعُ الْحَياةِ الدُّنْيا وَ اللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الْمَآبِ» (آل‌عمران: ۱۴/۳) این‌ها (در صورتی که هدف نهایی آدمی را تشکیل دهند،) سرمایهٔ زندگی پست (مادی) است و سرانجام نیک (و زندگیِ والا و جاویدان)، نزد خداست.

نمونهٔ سوم: «الَّذينَ يَسْتَحِبُّونَ الْحَياةَ الدُّنْيا عَلَى الْآخِرَةِ... أُولئِكَ في ضَلالٍ بَعيدٍ» (ابراهیم: ۳/۱۴)

همان‌ها که زندگی دنیا را بر آخرت ترجیح می‌دهند... در گمراهی دوری هستند!

نمونهٔ چهارم: «ذلِكَ بِأَنَّهُمُ اسْتَحَبُّوا الْحَياةَ الدُّنْيا عَلَى الْآخِرَةِ وَ أَنَّ اللَّهَ لا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكافِرينَ» (نحل: ۱۰۷/۱۶)

این به‌خاطر آن است که زندگی دنیا (و پست را) بر آخرت ترجیح دادند و خداوند افراد

بی‌ایمان (لجوج) را هدایت نمی‌کند.

در نمونهٔ سوم، گروهی که دنیا را بر آخرت ترجیح می‌دهند، گمراه معرفی شده‌اند و در نمونهٔ چهارم، بی‌ایمان نامیده شده‌اند.

در سورهٔ آل‌عمران آیهٔ ١٤ و سورهٔ ابراهیم آیهٔ ١٣ و سورهٔ نحل آیهٔ ١٠٧ و سورهٔ قیامت آیهٔ ٢٠ و سورهٔ انسان آیهٔ ٢٧ و برخی دیگر از آیات قرآن، همین موضوع تأکید شده است.

حضرت علی ع نیز در مذمت لذت دنیوی فرمود: «**مَا لِعَلِيٍّ وَ لِنَعِيمٍ يَفْنَى وَ لَذَّةٍ لَا تَبْقَى نَعُوذُ بِاللَّهِ مِنْ سُبَاتِ الْعَقْلِ وَ قُبْحِ الزَّلَلِ وَ بِهِ نَسْتَعِين**» (نهج‌البلاغه، نامهٔ ٢٢٤) چه کار است علی را با نعمتی که از دست می‌رود و لذتی که باقی نمی‌ماند. به خدا پناه می‌برم از خواب عقل و زشتی لغزش.

البته در اسلام، به‌صورت افراطی از دنیا و استفادهٔ از لذات آن نهی نشده است بلکه فقط برخی از لذات دنیوی ممنوع شده است:

الف) «**وَ ابْتَغِ فيما آتاكَ اللَّهُ الدَّارَ الآخِرَةَ وَ لا تَنْسَ نَصيبَكَ مِنَ الدُّنْيا**» (قصص: ٧٧/٢٨) و در آنچه خدا به تو داده، سرای آخرت را بطلب و بهره‌ات را از دنیا فراموش مکن.

ب) «**قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللّهِ الَّتِيَ أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَالْطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ**» (اعراف: ٣٢/٧) [ای پیامبر] بگو: زیورهایی را که خدا برای بندگانش پدید آورده است و نیز روزی‌های پاکیزه را چه کسی حرام گردانیده؟

۳-۳. نقد خویشتن‌داری (زهد) توسط جرمی بنتام

جرمی بنتام، در کتاب مشهور خویش «مقدمه‌ای بر اصول اخلاق و قانون‌گذاری»، بر دستاوردهای ادیان آسمانی و آداب‌ورسوم شکل‌گرفتهٔ فرهنگ‌ها پشت کرده و اصل خویشتن‌داری (اصل زهد) را نفی و نقد می‌کند. از نظر بنتام این اصل مغایر با اصل فایده است؛ زیرا هر عملی را تا زمانی که گرایش به تقلیل شادی (لذت) دارد، درست می‌شمارد و تا هنگامی که تمایل به افزایش آن نشان می‌دهد، نادرست:

> یک اصل ممکن است از دو جهت با اصل سودمندی متفاوت باشد: با مخالفت مداوم با آن و این در مورد اصلی است که می‌توان آن را اصل زهد نامید یا با مخالفت

با آن در مواردی و موافقت در موارد دیگر چنان‌که در اصل همدلی و بیزاری چنین است. منظور من از اصل زهد، اصلی است که مانند اصل سودمندی، هر عملی را با توجه به نقشی که به نظر می رسد در افزایش یا کاهش سعادت طرفی که منفعت او مورد بحث است، تأیید یا رد می‌کند. اما به‌صورت معکوس، یعنی تأیید اعمال به میزانی که از شادی انسان‌ها می‌کاهد و رد اعمال با توجه به تأثیری که در افزایش شادی دارد. **(Bentham, 2017, p. 10-11)**

بعدها شاگرد بنتام، جان استوارت میل، برای آسیب ندیدن فایده‌گرایی از اشکالات، با به‌رسمیت شناختن برخی از قواعد اخلاقی، تا حدی اصل مذکور را پذیرفت:

فایده‌گراها، در این گیرودار، نباید از این ادعا دست بردارند که اخلاقِ فداکاری همان‌قدر بحق در حوزهٔ نفوذ و مربوط به آن‌ها است که متعلق به رواقیان یا استعلاییان. اخلاق فایده‌گرا قدرت انسان را در فدا کردن بزرگ‌ترین داشته‌های خود در راه افزایش خیر دیگران، تشخیص می‌دهد و به رسمیت می‌شناسد. فقط این را منکر است که فداکاری به‌خودی‌خود یک خیر باشد. فایده‌گرایی آن فداکاری را که سرجمع خوشبختی را افزایش ندهد یا رو به راه چنین افزایشی نباشد، تلف‌شده می‌شمارد. تنها نوع تارک دنیابودنی که این مکتب می‌پذیرد، فداکاری در جهت خوشبختی یا بعضی وسایط خوشبختی دیگران است، اعم از این‌که این دیگری، بشریت در کلیت آن باشد، یا جمعی از افراد خاص، در چارچوب حدود و موازین الزام‌شده از سوی منافع جمعی بشریت.» (میل، ۱۳۹۷، ص۷۳)

بررسی و نقد

دو نوع نگرش کلی در ارتباط با لذت شکل گرفته است. برخی مکاتب، دوری از لذت و دفع آن را تجویز می‌کنند و در نقطهٔ مقابل، برخی از مکاتب گرایش و جذب لذت را سرلوحهٔ خود قرار داده‌اند. در دین اسلام راه میانه و معتدل پذیرفته شده است؛ یعنی لذات به‌طور کلی کنار گذاشته نشده است و از طرفی تمامی لذات مجاز نیست؛ مانند لذت حاصل از انجام کار حرام. هریک از دو نوع نگرش، در طول تاریخ طرفدارانی داشته است. از مکاتبی که زهد و اعراض از لذات را مطرح می‌کنند، می‌توان از راقیان، کلبیون، و ملامتیه نام برد.

خویشتن‌داری و محدودیت در برخورداری از لذات، از اصول عملی بدیهی تمامی ادیان آسمانی است؛ مانند رهبانیت در دین مسیح و آموزهٔ زهد در اسلام؛ چنان‌که توحید، نبوت عامه، و معاد، از اصول عقیدتی آن‌هاست. ارضاء و استیفاء نکردن تمام لذات، در آداب و رسوم فرهنگ‌های مختلف تأکید شده و حس و شمّ مشترک اخلاقی (وجدان) بر آن گواه است.

در اسلام بر زهد تأکید شده است اما هیچ تضادی بین زهد و فایده‌گرائیِ بنتام نیست. زهد به معنای وابسته نبودن به دنیا و دل به دنیا نبستن است. کلیدواژهٔ زهد (در هیئت اسم فاعل «الزاهدین») فقط یک مرتبه در قرآن (سورهٔ یوسف، آیهٔ ۲۰) ذکر شده است که به معنای «بی‌رغبت بودن» است اما تمامی آیاتی که بر اعراض از دنیا و دل نبستن به آن اشاره می‌کنند، در واقع تأکید بر زهد دارند: «**الْمالُ وَ الْبَنُونَ زينَةُ الْحَياةِ الدُّنْيا وَ الْباقِياتُ الصَّالِحاتُ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَواباً وَ خَيْرٌ أَمَلا**» (کهف: ٤٦/١٨) مال و فرزند، زینت زندگی دنیاست؛ و باقیات صالحات [ارزش‌های پایدار و شایسته] ثوابش نزد پروردگارت بهتر و امیدبخش‌تر است!

آیات و روایات فراوانی در عین اینکه زهد را پسندیده دانسته بر سعی و تلاش و حضور در اجتماع و خدمت به دیگران تحریک و ترغیب می‌کند: «**وَ لكِنَّ الْبِرَّ مَنْ... آتَى الْمالَ عَلى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبى وَ الْيَتامى وَ الْمَساكينَ وَ ابْنَ السَّبيلِ وَ السَّائِلينَ وَ فِي الرِّقابِ**» (بقره: ۱۷۷/۲) نیکی (و نیکوکار) کسی است که... مال (خود) را، با همهٔ علاقه‌ای که به آن دارد، به خویشاوندان و یتیمان و مسکینان و واماندگان در راه و سائلان و بردگان، انفاق می‌کند. بخشش مال به نیازمندان، سبب کمتر شدن فقر در جامعه شده و شادکامی و خوشی را در جوامع افزایش می‌دهد. در روایتی دراین‌باره چنین آمده است: «من أصبح و لم يهتم بامور المسلمين فليس بمسلم» هرکسی در فکر خدمت به مردم مسلمان نباشد، مسلمان نخواهد بود (ابن‌بابویه "شیخ صدوق"، ١٣٦٦ش، ص١٣١).

۴-۳. توجیه‌ناپذیری ازخودگذشتگی در لذت‌گرایی جرمی بنتام

جرمی بنتام در آثار خویش، در بحث از فایده‌گرایی، به جهان آخرت و ثواب و عقاب و لذایذ و رنج‌های آن توجه نکرده و مطرح نکرده است. بنابراین نسبت به برخی ازخودگذشتگی‌ها

مانند نبرد با دشمن برای حفظ امنیت، توجیه قابل قبولی ندارد؛ زیرا هیچ‌چیز به‌اندازهٔ جان انسان اهمیت ندارد. اما از آنجا که معاد و حسابرسی اعمال، از اصول مشترک ادیان آسمانی است، آموزه‌های دینی با وعدهٔ پاداش اخروی، به‌راحتی پیروان خویش را به ازخودگذشتگی تحریک و تشویق می‌کنند:

الف) «**كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتالُ وَ هُوَ كُرْهٌ لَكُمْ وَ عَسى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئاً وَ هُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَ عَسى أَنْ تُحِبُّوا شَيْئاً وَ هُوَ شَرٌّ لَكُمْ**» (بقره: ۲۱۶/۲) جهاد در راه خدا، بر شما مقرّر شد درحالی‌که برایتان ناخوشایند است. چه‌بسا چیزی را خوش نداشته باشید، حال آن که خیرِ شما در آن است یا چیزی را دوست داشته باشید، حال آنکه شرِّ شما در آن است.

ب) «**إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الَّذينَ يُقاتِلُونَ في سَبيلِهِ صَفًّا**» (صفّ: ٤/٦١) خداوند کسانی را دوست می‌دارد که در راه او پیکار می‌کنند.

در انتها باید یادآور شویم که: از دیدگاه آیات قرآن و همچنین جرمی بنتام لذت نقشی اساسی در انسان‌ها دارد و لذت‌گرایی در طبیعت انسان‌ها وجود دارد. البته گسترهٔ لذت از دیدگاه قرآن بسیار بیشتر است و لذات اخروی را نیز شامل می‌شود و در قرآن برای سعادتمندی در دنیا و آخرت از برخی لذات نهی شده است و این دو مورد اخیر، در فلسفهٔ اخلاق جرمی بنتام مغفول مانده است.

ردیف	اشتراکات	اختلافات
۱	اهمیت بحث از لذت	آیات قرآن: لذات اخروی و دنیوی بنتام: لذات دنیوی
۲	جنبهٔ تحریکی لذت در انسان‌ها	بنتام لذت‌گرایی اخلاقی را پذیرفته اما قرآن نفی کرده است
۳	تأیید لذت‌گرایی روان‌شناختی	بنتام زهد را نقد کرده و آن را در مقابل فایده‌گرایی دانسته اما آیات قرآن زهد را از فضایل دانسته و برای سعادتمند شدن لازم دانسته است

نتیجه

«لذت» از مفاهیم مهم و کاربردی است. همهٔ انسان‌ها در طول روز با لذت عجین هستند.

لذت و به‌دست آوردن آن و گریز از درد و رنج، به‌طور آگاهانه یا غیرآگاهانه، منشأ افعال حیوانات است. انسان‌ها نیز، به‌عنوان مصداقی از حیوان، از این قاعده مستثنا نیستند. نه‌تنها افعال ظاهری بلکه امور باطنی و ذهنی نیز تابع لذت هستند؛ همچون: اهداف کوتاه‌مدت و بلندمدت، نیات، علاقه‌ها، اراده‌ها، و خواطر ذهنی. از این روی، تحقیق و پژوهش دربارهٔ لذت، که یگانه محرِّک انسآن‌ها در افعال اختیاری است، ضروری است. در آیات قرآن، مصادیق متعدد و متنوعی برای لذت شمرده شده است. برخی از این لذات، جایز (حلال) و برخی نیز ممنوع (حرام) است. در جهان‌بینی آیات قرآنی، علاوه بر دنیا، عالم برزخ و عالم آخرت نیز وجود دارد. به‌تبع عوالم سه‌گانه، لذات مطرح در قرآن سه دسته است: دنیوی، برزخی، و اخروی. میزان بهره‌مندی انسان‌ها از لذات دستهٔ دوم و سوم در گروی دوری از لذاتِ ممنوعِ دنیوی است. در این نوشتار، مبانی لذت‌گرایی یکی از لذت‌گراهای مهم و تأثیر گذار قرن هجدهم و نوزدهم میلادی، جرمی بنتام، بررسی و با آیات قرآن سنجیده شد. آراء سازگار و ناسازگار جرمی بنتام در ارتباط با آیات قرآن، تبیین و تحلیل شد و به برخی از آیات قرآن استشهاد شد.

شباهت‌های بین دیدگاه آیات قرآن و بنتام دربارهٔ لذت عبارت است از: الف) در هر دو دیدگاه بحث از لذت اهمیت داشته و بر جنبهٔ تحریکی آن بر عمل، تأکید شده است ب) در هر دو دیدگاه لذت‌گرایی روان‌شناسی تأیید شده است. به این بیان که لذت‌گرایی در نهاد تمامی انسان‌ها وجود دارد. پ) در هر دو دیدگاه از «لذت» و «درد»، برای تشویق و تحریک انسان‌ها استفاده شده است. بنتام برای افزایش شادکامی در فرد و جامعه و جلوگیری از جرم و جنایت و بزه، به این دو مقوله اهمیت داده است. در آیات قرآن علاوهٔ بر موارد مذکور، جنبه‌های تربیتی و سعادت اخروی نیز مد نظر بوده است.

تفاوت و تمایزاتی بین لذت‌گرایی جرمی بنتام با لذت‌شناسی در قرآن وجود دارد: الف) بنتام هیچ اشاره‌ای به لذات اخروی نکرده است و فقط لذات دنیوی را مد نظر قرار داده است؛ درحالی‌که از منظر قرآن، لذاتی در دنیای دیگر برای انسان‌ها فراهم است و لازم است که برای رسیدن به لذات اخروی و سعادتمند شدن، تلاش کنند. ب) بنتام از هیچ‌یک از لذات نهی

نکرده است، مگر لذاتی که رنج‌های بیشتری به‌دنبال دارند اما در آیات قرآنی، در بهره‌برداری از لذات محدودیت است و تمامی لذات مجاز شمرده نشده است. در واقع، آیات قرآنی از لذات مضرّ به سعادت انسان نهی کرده است. پ) بنتام مفهوم زهد را که از مفاهیم کلیدی و اساسی تمامی ادیان آسمانی است، نقد و نهی کرده است و آن را برخلاف لذت‌گرایی و افزایش شادکامی دانسته است. در قرآن و به‌تبع آن روایات، زهد از فضایل معرفی شده است. ت) بنتام علاوهٔ بر لذت‌گرایی روان‌شناختی، لذت‌گرایی اخلاقی را نیز پذیرفته است و مکتب اخلاقی خود را بر آن بنیاد نهاده است اما در آیات قرآن، هیچ تلازمی بین لذت‌گرایی روان‌شناختی و لذت‌گرایی اخلاقی نیست. در منظومهٔ فکری قرآن، اولی پذیرفته شده است ولی دومی نفی و نقد شده است.

با تبیین لذات مفید و مناسب، اشخاص برای رسیدن به آن‌ها تلاش می‌کنند و نیات و علایق خویش را براساس آن اصلاح می‌کنند. نتایج و دستاوردهای این تحقیق برای معلمان و مربیان و اساتید اخلاق و به‌طور کلی هرکسی که به‌صورت عملی یا نظری به امر تعلیم و تربیت می‌پردازد، قابل استفاده است.

کتابنامه

قرآن کریم.

نهج البلاغه.

ابن‌بابویه (شیخ صدوق)، محمدبن‌علی، ١٣٦٦ش، **علل الشرایع**، مترجم: هدایت‌اللّه مسترحمی، تهران: کتاب‌فروشی مصطفوی، چ ششم.

احمدی، غلامعلی، **نقد و بررسی سودگروی در فلسفهٔ اخلاق**، مدرسهٔ عالی فقه و معارف اسلامی، کارشناسی ارشد، رشتهٔ فقه و معارف اسلامی گرایش فلسفهٔ اسلامی، استاد راهنما: محمدتقی اسلامی، استاد مشاور: محمدامین احمدی، مهر ۱۳۸۵.

بنتام، جرمی، **اصول اخلاق و قانون‌گذاری**: ترجمهٔ بخشی از کتاب مقدمه‌ای بر اصول اخلاق و قانون‌گذاری اثر جرمی بنتام»، مترجم: علی قنبریان، فصلنامهٔ علمی تخصصی اطلاعات حکمت و معرفت: بخش اندیشه و نظر، سال هفدهم، شمارهٔ ٤، پیاپی ١٦٥، زمستان ١٤٠١، صفحهٔ ٦١ـ٧١.

پیک‌حرفه، شیرزاد، ١٣٩٤، خاس**تگاه نخستین تاریخچه واکاوی و نقد گونه‌های کلاسیک و مدرن فایده‌گرایی در فلسفهٔ اخلاق انگلو ساکسن و انگلو امریکن**، تهران: نگاه معاصر، چ اول.

خواص، امیر و حسینی قلعه‌بهمن، اکبر و دبیری، احمد و شریفی، احمدحسین و پاکپور، علی و اسلامی، ١٤٠٠، محمدتقی، **فلسفهٔ اخلاق با تکیه بر مباحث تربیتی**، ویراستار: امیرعباس رجبی، قم: دفتر نشر معارف، چ شانزدهم.

دبیری، احمد، ١٣٩٤، **فلسفهٔ اخلاق با رویکرد تربیتی**، قم: دفتر نشر معارف، چ سوم.

طباطبایی، سیدمحمدحسین، ١٤١٧ق، **المیزان فی تفسیر القرآن**، بیروت: مؤسسهٔ اعلمی.

عباسی‌پور، زهرا، ١٣٩٦، **چیستی لذت و جایگاه آن در اخلاق اسلامی**، دانشگاه معارف اسلامی، پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد، رشتهٔ مدرسی معارف اسلامی، گرایش: اخلاق اسلامی، استاد راهنما: بهروز محمدی، استاد مشاور: سیدحسین رکن‌الدینی.

غرویان، محسن، ١٣٩١، **فلسفهٔ اخلاق**، تهیه‌کننده: پژوهشکدهٔ تحقیقات اسلامی، قم: زمزم هدایت، چ اول.

غرویان، محسن، ١٣٨٠، **فلسفهٔ اخلاق از دیدگاه اسلام**، قم: مؤسسهٔ فرهنگی یمین، چ دوم.

کاپالدی، نیکولاس، ۱۳۸۳، **بنتام میل و مکتب فایده‌گرایی**، مترجم: محمد بقایی، تهران: اقبال.

گلستانی، مجتبی، **پایان‌نامه با عنوان: بخش‌هایی از کتاب مقدمه‌ای بر اصول اخلاق و قانون‌گذاری**، نگارش: جرمی بنتام / ترجمه و مقدمه، استاد راهنما: منوچهر صانعی دره‌بیدی، استاد مشاور: احمد مسگری، سال انتشار ۱۳۸۰، وزارت علوم تحقیقات و فناوری، دانشگاه شهید بهشتی: دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی، کارشناسی ارشد، رشتهٔ فلسفه.

لی اندرسن، سوزان، ۱۳۹۷، **فلسفهٔ جان استیوارت میل**، مترجم: خشایار دیهیمی، تهران: فرهنگ نشر نو با همکاری نشر آسیم.

مصباح، مجتبی، ۱۳۹۸، **فلسفهٔ اخلاق**، ویراستار: علیرضا تاجیک، ویراست دوم، قم: انتشارات مؤسسهٔ آموزشی و پژوهشی امام خمینی‌ره، چ اول.

مکارم شیرازی، ناصر، ۱۳۷۳ش، **ترجمهٔ قرآن**، قم، ناشر: دارالقرآن الکریم (دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی)، چ دوم.

میل، جان استوارت، ۱۳۹۷، **فایده‌گرایی**، مترجم: مرتضی مردیها، تهران: نشر نی، چ هفتم.

Bentham, Jeremy, 2017, An Introduction to the Principles of Morals and Legislation, Jonathan Bennett.

Hume, David, 1984, A Treatise of Human Nature, edited by Ernest C.Mossner, New York: Penguin Books.

Rawls, John, 1971, A Theory of Justice. Cambridge, MA: Harvard University Press.